

Henryk Domański
Polska Akademia Nauk

WPŁYW KATEGORII „TRUDNO POWIEDZIEĆ” NA WYNIKI ANALIZ

Odwołując się do kilku konkretnych przykładów spróbuję odpowiedzieć na pytanie, czy uwzględnienie kategorii „trudno powiedzieć” wpływa na wyniki analiz. Kilkudziesięcioletnia historia studiów metodologicznych nie dostarczyła jednoznacznych konkluzji, jak radzić sobie z tym podstawowym problemem. Przedstawione poniżej analizy odwołują się do polskiego kontekstu, a konkretnie do danych pochodzących z ogólnopolskich badań przeprowadzonych w 1998 roku. Podstawowe pytanie jest następujące: czy pominięcie tej kategorii na etapie analiz w ogóle coś zmienia. Pytanie to próbuję rozstrzygnąć na przykładach postaw analizowanych już wcześniej przez wielu autorów. Okazuje się, jak wynikałoby z poniższych ustaleń, że pominięcie kategorii „trudno powiedzieć” w przypadku zmiennych identyfikujących chęć polegania na sobie, tolerancję wobec drażliwych zachowań, akceptację dla aktywizacji zawodowej kobiet i poparcie dla polityki socjalnej typu welfare state, nie wpływa na merytoryczną treść wniosków. Nieuwzględnienie tych kategorii nie rzutuje w znaczącym stopniu na trafność i rzetelność skal, ani też nie modyfikuje siły zależności między zmiennymi.

W badaniach prowadzonych metodą surveyową zadawane są różne pytania dotyczące orientacji i postaw. Ankietowane osoby proszone są o wyrażenie poglądu na tematy związane z rodziną i domem, celami, które chciałyby zrealizować, pożądanym modelem stosunków politycznych czy działalnością rządu. Pytania te zawierają kilka kategorii odpowiedzi określających stopień aprobaty dla sformułowanych w nich stwierdzeń — respondenci mają się do nich ustosunkować na kilkupunktowej skali. Weźmy na przykład nierówności związane z płcią. Standardową metodą identyfikacji stereotypów na temat pracy kobiet jest pytanie z czteropunktową skalą odpowiedzi, znane uczestnikom międzynarodowych projektów: „czy jest ze szkodą dla małego dziecka, gdy jego matka pracuje zawodowo?”. Respondenci dokonują wyboru jednej z możliwych kategorii: od „zdecydowanie się zgadzam” do „zdecydowanie się nie zgadzam”. Jest to wyjściowy

* Uwagi do Autora lub prośby o nadbitki prosimy kierować: Henryk Domański, IFIS PAN, 00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72, e-mail: hdomansk@ifispan.waw.pl.

materiał do konstruowania ilościowych wskaźników siły postaw, co do których zakłada się, że reprezentują one co najmniej porządkowy poziom pomiaru.

W ramach tego rutynowego podejścia przyjmowane jest założenie, że większość ankietowanych osób ma w przedkładanych im kwestiach określone poglądy i że w sytuacji wywiadu ludzie skłonni są te poglądy zwerbalizować. Oczywiście tak nie jest — zawsze bowiem istnieje pewien odsetek respondentów, którym trudno jest ustosunkować się *ad hoc* do zadawanych im pytań. Poza tym niektóre osoby z zasady unikają skrajności, jeszcze dla innych są to sprawy na tyle obce, że uniemożliwia im to sformułowanie jednoznacznej odpowiedzi. Z tego też względu w kwestionariuszach ankiet umieszczana jest kategoria „trudno powiedzieć”, „nie wiem” lub „nie mam zdania”. Pozwala to na uniknięcie deklaratywnych ocen i z reguły podnosi trafność pytań.

Jednak nie mniej istotny problem pojawia się na etapie analizy danych, gdy autorzy stają przed strategiczną kwestią, jak potraktować „brak zdania” przy operacjonalizacji skal. Jak zawsze, rozstrzygającym kryterium powinien być charakter rozpatrywanych hipotez badawczych, czyli to, jakie zjawiska są przedmiotem analiz, co chce się udowodnić i jakie są zamierzenia autora. W grę wchodzi kilka możliwych rozwiązań, których dostarczyły metodologiczne studia nad tym problemem (zob. Sudman i Bradburn 1985; Converse i Presser 1986; Jacquart 1988; Gremy 1995). Niezależnie od merytorycznych przesłanek, sposób potraktowania odpowiedzi typu „trudno powiedzieć” czy „nie wiem” sprowadza się do dwóch opcji: można je albo pominąć, jako fakt nie mający znaczenia dla istoty formułowanych ustaleń, albo też przeciwnie — uwzględnić je, uznając za odzwierciedlenie ważnych faktów.

Ostateczna decyzja jest wypadkową kilku czynników. Za wyeliminowaniem przypadków typu „trudno powiedzieć” czy „nie wiem” przemawia to, że są one elementem zakłócającym merytoryczny układ skali; jakkolwiek próba ich inkorporacji może być w związku z tym potraktowana jako błąd pomiaru, obniżający trafność zmiennych, które niejako z założenia mają być odzwierciedleniem kontinuum natężenia analizowanych zjawisk. Natomiast praktykę włączania przypadków „nie wiem” do analiz zwykło się uzasadniać dwoma niebagatelnymi względami. Po pierwsze, potrzebą zachowania reprezentatywności i liczebności rozpatrywanego zbioru danych. Wystarczy, że odpowiedzi typu „nie wiem” obejmują 50 przypadków w standardowej próbie liczącej 1500 jednostek reprezentujących dorosłą ludność Polski. Pominięcie tak znaczącego odsetka byłoby równoznaczne z osłabieniem siły statystycznych testów stosowanych przy ocenie istotności średnich, współczynników korelacji i innych statystyk, którymi posługują się socjologowie. Pozostawienie przypadków typu „nie wiem” osłabia ryzyko niereprezentatywności ustaleń, które rośnie w miarę, jak zmniejsza się liczebność faktycznie analizowanego zbioru. Drugim, bardziej substancjalnym argumentem, może być to, że kategoria typu „trudno powiedzieć” jest jednak usytuowana w świadomości respondentów między skrajnymi biegunami postaw. Jeżeli nie jestem „zdecydowanie za”, ani „zdecydowanie przeciw”, to znaczy, że jestem pośrodku kontinuum, „trudno” mi swoje stanowisko określić, czyli „nie mam zdania”. W tej sytuacji można więc z dużym prawdopodobieństwem przyjmować, że umieszczenie tych odpowiedzi w środku skali trafnie oddaje istotę rozpatrywanych zjawisk.

Przedstawione poniżej analizy mogą ułatwić dokonywanie właściwego wyboru w najogólniejszej i strategicznej kwestii. Odwołując się do kilku konkretnych przykładów spróbuję ustalić, czy uwzględnienie kategorii „trudno powiedzieć” wpływa na wyniki i merytoryczną treść wniosków. Sięgnęmy do polskiego kontekstu, opierając się na danych pochodzących z badań. Pytanie jest następujące: czy pominięcie tej kategorii na etapie analiz w ogóle coś zmienia.

ZAKRES PROBLEMU

Warto byłoby na początek ustalić, jak duża jest kategoria respondentów deklarujących brak jednoznacznej opinii — jaki może być rząd tych wielkości w typowym badaniu surveyowym, prowadzonym metodą kwestionariuszowego wywiadu? Empiryczną podstawą poniższych analiz będą dane z badania zrealizowanego w maju 1998 roku przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN na ogólnopolskiej reprezentacji dorosłej ludności. Dobrana metodą losową próba liczyła w sumie 1596 mężczyzn i kobiet powyżej 18. roku życia¹.

W badaniu tym, które koncentrowało się na problematyce formowania się tzw. „klas średnich” w Polsce, ankietowane osoby odpowiadały na różne pytania dotyczące orientacji życiowych, postaw, systemów wartości i ocen. Przedmiotem moich analiz będą tu odpowiedzi na cztery bloki pytań, zadawanych od kilkudziesięciu lat w różnych krajach, które można zaliczyć do elementów klasycznego warsztatu tzw. socjologii ilościowej. Rozkłady odpowiedzi na te pytania, przytoczone dokładnie w tej postaci, w jakiej kierowano je do respondentów, zamieściłem w tabelach 1–14. Okolicznością wymagającą podkreślenia jest kontekst, w którym te pytania zadawano — ankieterzy nie odczytywali odpowiedzi „nie wiem”, „trudno powiedzieć” i „nie mam zdania”, natomiast odnotowywali je jako spontaniczne reakcje. Inaczej mówiąc, były to tzw. pytania półotwarte, z kategoriami odpowiedzi, które umieszcza się w kwestionariuszu bez zadawania ich, dopuszczając jednak możliwość ich wystąpienia.

Merytoryczny sens tych pytań wymaga krótkiego komentarza. Jeżeli chodzi o odsetki podane w tabelach 1–4, to charakteryzują one rozkład skłonności do polegania na sobie w opozycji do poczucia braku kontroli nad własnym losem. Badania tych postaw, utożsamianych na ogół z wymiarem osobowości znanym pod nazwą „ośrodką kontroli”, zainicjowano w Stanach Zjednoczonych (Rotter i in. 1962). Od kilkunastu lat prowadzone są systematyczne pomiary tego zjawiska w Polsce (Titkow 1997). W kontekście psychologii „klas średnich” odpowiedzi na te pytania można rozpatrywać jako wskaźniki orientacji indywidualistycznych i chęci polegania na sobie (Domański 2001).

¹ Badanie „Podziały społeczne w Polsce” zostało przeprowadzone w maju 1998 roku, w ramach kierowanego przeze mnie projektu finansowanego przez Komitet Badań Naukowych (1 HO1F 012 13), „Jak formują się klasy średnie w okresie transformacji”.

Tabela 1.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Mam niewielki wpływ na to, co mi się wydarza”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	14,2	226
Raczej się zgadzam	40,4	644
Raczej się nie zgadzam	32,5	519
Zdecydowanie się nie zgadzam	9,1	146
Trudno powiedzieć	3,8	61
Ogółem	100,0	1596

Tabela 2.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Jestem zdania, że co ma mi się przydarzyć, to i tak się przydarzy”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	26,4	421
Raczej się zgadzam	41,7	666
Raczej się nie zgadzam	21,9	350
Zdecydowanie się nie zgadzam	5,9	94
Trudno powiedzieć	4,1	65
Ogółem	100,0	1596

Tabela 3.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Jeżeli spotykają mnie niepowodzenia, to dzieje się to na ogół bez mojej winy”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	8,9	142
Raczej się zgadzam	33,1	529
Raczej się nie zgadzam	41,7	666
Zdecydowanie się nie zgadzam	7,8	125
Trudno powiedzieć	8,5	134
Ogółem	100,0	1596

Tabela 4.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Większość moich kłopotów to na ogół sprawa pecha lub okoliczności”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	8,5	136
Raczej się zgadzam	35,1	560
Raczej się nie zgadzam	38,0	607
Zdecydowanie się nie zgadzam	9,8	155
Trudno powiedzieć	8,6	138
Ogółem	100,0	1596

Kolejne tabele dotyczą stosunku do pracy zawodowej kobiet i deklarowanych przez ludzi tolerancji wobec homoseksualizmu, zdrady małżeńskiej i stosunków seksualnych przed ślubem. Odwołujemy się tu do baterii pytań, którymi posługują się badacze poszukujący wskaźników stereotypowych poglądów na temat płci i liberalizmu wobec drażliwych spraw odbiegających od norm uznawanych powszechnie za właściwe. Pytania te, zamieszczone w tabelach 5–10, zadawane są w badaniach realizowanych w wielu krajach.

Tabela 5.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Dla żony ważniejsze powinno być zapewnienie mężowi warunków sprzyjających jego sukcesom zawodowym, niż to, aby mieć własne sukcesy zawodowe”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	8,7	139
Zgadzam się	24,2	386
Nie zgadzam się	43,4	692
Zdecydowanie się nie zgadzam	16,6	265
Nie wiem	7,1	114
Ogółem	100,0	1596

Tabela 6.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Jest ze szkodą dla małego dziecka, gdy jego matka pracuje zawodowo”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	26,9	430
Zgadzam się	41,8	667
Nie zgadzam się	22,6	360
Zdecydowanie się nie zgadzam	5,9	94
Nie wiem	2,8	45
Ogółem	100,0	1596

Tabela 7.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Jest znacznie lepiej dla rodziny, gdy mężczyzna zarabia pieniądze, a kobieta troszczy się o dom i dzieci”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	41,1	656
Zgadzam się	35,5	566
Nie zgadzam się	16,5	263
Zdecydowanie się nie zgadzam	4,1	65
Nie wiem	2,8	46
Ogółem	100,0	1596

Tabela 8.

Rozkład odpowiedzi na pytanie „Jeżeli kobieta i mężczyzna mają stosunki seksualne przed ślubem, to czy uważa P., że jest to zawsze niewłaściwe, prawie zawsze niewłaściwe, tylko czasem niewłaściwe, czy też nie ma w tym nic złego?”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Nie ma w tym nic złego	50,1	800
Tylko czasem niewłaściwe	16,7	267
Prawie zawsze niewłaściwe	10,0	159
Zawsze niewłaściwe	18,2	290
Nie wiem	5,0	80
Ogółem	100,0	1596

Tabela 9.

Rozkład odpowiedzi na pytanie „Jakie jest P. zdanie na temat stosunków seksualnych osoby w stanie małżeńskim z kimś innym niż jego żona lub jej mąż. Czy jest to zawsze niewłaściwe, prawie zawsze niewłaściwe, tylko czasem niewłaściwe, czy też nie ma w tym nic złego?”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Nie ma w tym nic złego	3,1	50
Tylko czasem niewłaściwe	7,0	111
Prawie zawsze niewłaściwe	17,9	286
Zawsze niewłaściwe	67,9	1083
Nie wiem	4,1	66
Ogółem	100,0	1596

Tabela 10.

Rozkład odpowiedzi na pytanie „A czy sądzi P., że stosunki seksualne między dwiema dorosłymi osobami tej samej płci są zawsze niewłaściwe, prawie zawsze niewłaściwe, tylko czasem niewłaściwe, czy też nie ma w tym nic złego?”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Nie ma w tym nic złego	14,1	225
Tylko czasem niewłaściwe	4,1	65
Prawie zawsze niewłaściwe	8,0	128
Zawsze niewłaściwe	64,5	1030
Nie wiem	9,3	148
Ogółem	100,0	1596

Zdecydowanie międzynarodowy charakter nosi również ostatni zestaw pytań, przedstawionych w tabelach 11–14. Ogniskują się one wokół pożądaných wizji na temat roli rządu w zakresie gospodarki i polityki socjalnej. Pytania te zadaje się w celu identyfikacji postaw usytuowanych na kontinuum rozciągniętym od zdecydowanego poparcia dla wolnorynkowego liberalizmu, do krańcowo przeciwnych poglądów wyrażających aprobatę dla prospołecznego modelu *welfare state*.

Tabela 11.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Różnice dochodów w Polsce są zbyt duże”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	62,7	1001
Raczej się zgadzam	26,3	420
Raczej się nie zgadzam	6,3	100
Zdecydowanie się nie zgadzam	2,3	36
Nie wiem	2,4	39
Ogółem	100,0	1596

Tabela 12.

Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Obowiązkiem rządu winno być zmniejszenie różnic pomiędzy wysokimi i niskimi dochodami”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	49,6	791
Zgadzam się	33,3	532
Raczej się zgadzam	9,9	158
Raczej się nie zgadzam	3,3	53
Nie wiem	3,9	62
Ogółem	100,0	1596

Tabela 13.
Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Rząd powinien zapewnić pracę każdemu, kto chce pracować”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	61,7	985
Raczej się zgadzam	27,4	438
Raczej się nie zgadzam	6,5	103
Zdecydowanie się nie zgadzam	2,9	47
Nie wiem	1,5	23
Ogółem	100,0	1596

Tabela 14.
Rozkład odpowiedzi na stwierdzenie „Rząd powinien zapewnić każdemu podstawowe minimum dochodowe”

Odpowiedzi	%	Liczebność
Zdecydowanie się zgadzam	60,3	962
Raczej się zgadzam	29,7	474
Raczej się nie zgadzam	6,0	96
Zdecydowanie się nie zgadzam	2,3	36
Nie wiem	1,7	28
Ogółem	100,0	1596

Odpowiedzi typu „nie wiem” czy „nie mam zdania” kształtowały się w przypadku poszczególnych pytań na niejednakowym poziomie. Generalnie rzecz biorąc, najwyższy odsetek „trudno powiedzieć” występował w przypadku pytań dotyczących „ośrodka kontroli”. Szczególną trudność sprawiło respondentom ustosunkowanie się do kwestii, jak dalece „spotykane niepowodzenia dzieją się najczęściej bez mojej winy” i to czy „większość moich kłopotów, to, na ogół, sprawa pecha lub okoliczności”. Dominował umiarkowany sprzeciw (lub zgodność) z tak wyrażonym poglądem, jednak aż 8,5 i 8,6% ankietowanych osób nie potrafiło dokonać jednoznacznego wyboru. Respondentom trudno jest zrozumieć tak abstrakcyjnie sformułowane problemy i przełożyć je na język codziennych doświadczeń życiowych.

Inną barierą są pytania drażliwe. Z pewnością należy do nich opinia na temat homoseksualizmu, w którym to przypadku odnotowano najwyższy odsetek odpowiedzi „nie wiem” — w naszym badaniu kształtował się on na poziomie 9,3%. Aż 148 respondentów nie potrafiło jednoznacznie określić, w jakim stopniu, ich zdaniem, „stosunki seksualne między dwiema dorosłymi osobami tej samej płci są właściwe”. Z kolei pytania dotyczące pożądanego wzoru roli kobiet wydają się in-

interesującym przykładem na to, jaki może być efekt skomplikowania problemu przez badacza w połączeniu z jego naturalną złożonością. Intencją pytania „czy dla żony ważniejsze powinno być zapewnienie mężowi warunków sprzyjających jego sukcesom, niż mieć własne sukcesy zawodowe”, jest uchwycenie spektrum postaw wyrażających akceptację dla egalitarnego modelu stosunków między reprezentantami obydwu płci. Zapewne nie są to sprawy, o których się myśli na co dzień, jednakże, gdyby je ująć krócej i nie tak zawile, niewykluczone, że odsetek odpowiedzi „nie wiem” byłby mniejszy niż 7,1%.

Stosunkowo najmniej wątpliwości wzbudzają pytania dotyczące zróżnicowania dochodów i polityki socjalnej rządu. Z rozkładu odpowiedzi zamieszczonych w tabeli 12 wynika, że brak zdania w kwestii obowiązków rządu dotyczących „zmniejszenia różnic między wysokimi i niskim dochodami” wyraziło 62 na 1596 respondentów, co stanowiło 3,9% ogółu. Był to stosunkowo najwyższy wskaźnik niezdecydowania w przekroju czterech pytań, które zostały umieszczone w tym bloku. W trzech pozostałych przypadkach liczebność kategorii „trudno powiedzieć” nie przekroczyła 50 osób, co wskazuje na wysoką krystalizację poglądów dotyczących konfliktowego problemu dystrybucji dóbr.

WPŁYW KATEGORII „TRUDNO POWIEDZIEĆ” NA TRAFNOŚĆ WSKAŹNIKÓW POSTAW

Wynika stąd, że sytuacje, w których respondenci nie dokonują jednoznacznego wyboru, mogą mieć spory zasięg, nie powinno się ich więc ignorować. Ponieważ analizy socjologiczne rzadko kiedy ograniczają się do prezentacji rozkładów, zrobimy krok dalej, odpowiadając na pytanie, jak funkcjonują te odpowiedzi w analizie konkretnych problemów. Należy tu przede wszystkim rozstrzygnąć dwie kwestie: jaki jest wpływ odpowiedzi „nie wiem” na trafność wskaźników identyfikujących postawy jednostek i druga rzecz — jaki jest ich wpływ na analizowane zależności.

Zacznijmy od pierwszej kwestii, dotyczącej trafności wskaźników. Strategia, którą należałoby zastosować, odwołuje się do dominującej praktyki badawczej wynikającej z teorii pomiaru. Można założyć (ujmując rzecz w skrócie), że postawami rządu ukryte mechanizmy, których odzwierciedleniem są obserwowalne wskaźniki, np. takie jak te, które są przedmiotem naszych analiz. U podstaw tego założenia tkwi generalna wizja świadomości społecznej złożonej z różnych wymiarów, które można operacjonalizować w postaci obserwowalnych zjawisk. W rozpatrywanym przez nas przypadku zmienne obserwowalne identyfikują „ukryte” poparcie dla ekonomicznego liberalizmu — w opozycji do orientacji na *welfare state* — skłonność do polegania na sobie, czy stopień akceptacji dla aktywności zawodowej kobiet. O trafności definiowanych w ten sposób zmiennych ukrytych decyduje trafność pytań zadawanych respondentom, traktowanych tu jako składowe wymiary postaw.

Wymiernymi charakterystykami trafności są parametry informujące o sile związku pomiędzy analizowaną postawą a jej wskaźnikiem. Przedmiotem naszego zainteresowania są cztery postawy, które nazwijmy kolejno „skłonnością do

polegania na sobie”, „tolerancją obyczajową”, „akceptacją dla pracy zawodowej kobiet” i „poparciem dla polityki *welfare state*”. Można założyć, że zmienne „obserwowalne”, które omówiono powyżej, są stosunkowo trafnymi wskaźnikami tych postaw, za czym przemawiają przesłanki teoretyczne i wyniki badań. Sprawdzimy to za pomocą confirmacyjnej analizy czynnikowej, porównując parametry uzyskane dla dwóch modeli. W pierwszym z nich pominięto kategorie „trudno powiedzieć” — analizowana jest zatem trafność czteropunktowych skal o wartościach zawierających się w przedziale od 4 do 1, od najwyższego do najniższego stopnia akceptacji ocenianego przez respondentów stwierdzenia. Porównamy je z parametrami uzyskanymi dla drugiego modelu z uwzględnionymi kategoriami „trudno powiedzieć”. W przypadku „skłonności do polegania na sobie”, „akceptacji dla pracy zawodowej kobiet” i „poparcia *welfare state*” kategorie te wstawiono do środka skal mierzących te postawy, przypisując im wartość 3: utworzono w ten sposób 11 nowych zmiennych, z których każda składa się z 5 wartości. Co się tyczy trzech skal identyfikujących stopień „tolerancji obyczajowej”, kategorię „nie wiem” usytuowano między odpowiedziami „nie ma w tym nic złego” i „tylko czasem niewłaściwe” (zob. tabele 8–10), przypisując im na utworzonych w ten sposób trzech skalach wartość 4.

Podstawowe pytanie dotyczy wpływu kategorii „trudno powiedzieć” na trafność analizowanych wskaźników. Dane przedstawione w tabelach 15–18 można potraktować jako próbę rozstrzygnięcia tego problemu. Wartości parametrów zamieszczonych w dwóch pierwszych kolumnach odnoszą się do modelu bez kategorii „trudno powiedzieć”, natomiast w dwóch kolejnych kolumnach przedstawiono wartości parametrów oszacowanych dla drugiego modelu, w którym kategorie te uwzględniono. Konfirmacyjna analiza czynnikowa dostępna jest w pakiecie komputerowym LISREL 8. Postępując się tym standardowym oprogramowaniem uzyskujemy ładunki czynnikowe dla pytań, które — jak wolno założyć — identyfikują postawy „ukryte”. Ładunki czynnikowe, przedstawione w pierwszej i trzeciej kolumnie tabel 15–18, można interpretować jako wskaźniki trafności poszczególnych zmiennych składowych (pytań) względem analizowanych postaw. Dodatkowo, w drugiej i czwartej kolumnie tabel 15–18, zamieszczone zostały wskaźniki „rzetelności”, które są charakterystyką dokładności pomiaru. W confirmacyjnej analizie czynnikowej parametrem charakteryzującym rzetelność wskaźników jest wartość współczynnika determinacji R^2 — informuje on o sile korelacji pomiędzy ukrytą postawą a odpowiadającym jej wskaźnikiem. Zgodnie z klasycznym rozumieniem pojęcia rzetelności, zamieszczone w tabelach 15–18 współczynniki R^2 , mogą być interpretowane jako charakterystyka stopnia zbieżności między wynikami powtórzonego pomiaru. Wyższe wartości ładunków czynnikowych i współczynników R^2 świadczą o odpowiednio wyższej trafności i rzetelności zmiennych składowych.

Tabela 15.

Wpływ nieuwzględnienia lub uwzględnienia kategorii „trudno powiedzieć” na pomiar postawy „chęć polegania na sobie”. Ładunki czynnikowe, współczynniki R^2 i wskaźniki dopasowania modeli pomiaru do danych

Zmienne	Bez „trudno powiedzieć”		Z uwzględnieniem „trudno powiedzieć”	
	Ładunki czynnikowe	R^2	Ładunki czynnikowe	R^2
Mam niewielki wpływ na to, co mi się wydarza	0,60	0,36	0,55	0,30
Jestem zdania, że co ma mi się przydarzyć, to i tak się przydarzy	0,59	0,35	0,58	0,34
Jeżeli spotykają mnie niepowodzenia, to dzieje się to na ogół bez mojej winy	0,49	0,24	0,63	0,40
Większość moich kłopotów to na ogół sprawa pecha lub okoliczności	0,62	0,38	0,69	0,48
Wybrane wskaźniki dopasowania modelu				
Chi-kwadrat/stopnie swobody	36,8/2		42,5/2	
AGFI	0,97		0,99	
RMSA	0,10		0,07	

Tabela 16.

Wpływ nieuwzględnienia lub uwzględnienia kategorii „trudno powiedzieć” na pomiar postawy „akceptacja dla pracy zawodowej kobiet”. Ładunki czynnikowe, współczynniki R^2 i wskaźniki dopasowania modeli pomiaru do danych

Zmienne	Bez „trudno powiedzieć”		Z uwzględnienie „trudno powiedziec”	
	Ładunki czynnikowe	R^2	Ładunki czynnikowe	R^2
Dla żony ważniejsze powinno być zapewnienie mężowi warunków sprzyjających jego sukcesom zawodowym, niż to, aby mieć własne sukcesy zawodowe	0,41	0,17	0,47	0,22
Jest ze szkodą dla małego dziecka, gdy jego matka pracuje zawodowo	0,58	0,34	0,61	0,37
Jest znacznie lepiej dla rodziny, gdy mężczyzna zarabia pieniądze, a kobieta troszczy się o dom i dzieci	0,90	0,84	0,92	0,84
Wybrane wskaźniki dopasowania modelu*				
Chi-kwadrat/stopnie swobody	0		0	
AGFI	—		—	
RMSA	—		—	

* Obydwa te modele, zawierające tylko trzy zmienne, są tzw. modelami nasyconymi (*saturated*), w związku z czym ich parametry są dokładnie dopasowane do danych

Tabela 17.

Wpływ nieuwzględnienia lub uwzględnienia kategorii „trudno powiedzieć” na pomiar postawy „tolerancja obyczajowa”. Ładunki czynnikowe, współczynniki R^2 i wskaźniki dopasowania modeli pomiaru do danych

Zmienne	Bez „trudno powiedzieć”		Z uwzględnieniem „trudno powiedzieć”	
	Ładunki czynnikowe	R^2	Ładunki czynnikowe	R^2
Kobieta i mężczyzna mają stosunki seksualne przed ślubem	0,74	0,55	0,81	0,66
Stosunki seksualne osoby w stanie małżeńskim z kimś innym niż jego żona lub jej mąż	0,60	0,37	0,62	0,39
Stosunki seksualne między dwiema dorosłymi osobami tej samej płci	0,56	0,32	0,58	0,34
Wybrane wskaźniki dopasowania modelu*				
Chi-kwadrat/stopnie swobody	0		0	
AGFI	—		—	
RMSA	—		—	

* Podobnie jak w tabeli 16, parametry uzyskane dla obydwu tych modeli są dokładnie dopasowane do danych

Tabela 18.

Wpływ nieuwzględnienia lub uwzględnienia kategorii „trudno powiedzieć” na pomiar postawy „poparcie dla welfare state”. Ładunki czynnikowe, współczynniki R^2 i wskaźniki dopasowania modeli pomiaru do danych

Zmienne	Bez „trudno powiedzieć”		Z uwzględnieniem „trudno powiedzieć”	
	Ładunki czynnikowe	R^2	Ładunki czynnikowe	R^2
Różnice dochodów w Polsce są zbyt duże	0,66	0,44	0,67	0,45
Obowiązkiem rządu winno być zmniejszenie różnic pomiędzy wysokimi i niskimi dochodami	0,85	0,72	0,86	0,42
Rząd powinien zapewnić pracę każdemu, kto chce pracować	0,86	0,75	0,87	0,75
Rząd powinien zapewnić każdemu podstawowe minimum dochodowe	0,82	0,68	0,87	0,67
Wybrane wskaźniki dopasowania modelu				
Chi-kwadrat/stopnie swobody	124,3/2		123,0/2	
AGFI	0,93		0,98	
RMSA	0,20		0,097	

O sile dopasowania rozpatrywanych modeli do danych informują wartości chi-kwadrat, odniesione do liczby stopni swobody, przedstawione w dolnej części tabel 15–18. Wartości chi-kwadrat dla modeli pomiaru „skłonności do polegania na sobie” i preferencji na rzecz wolnorynkowego liberalizmu (w opozycji do *welfare state*) są wysokie, co wskazywałoby na ich niedopasowanie do danych. Jednak w przypadku analiz prowadzonych na tak dużych próbach jak nasze, chi-kwadrat ma ograniczoną użyteczność, ponieważ zbyt łatwo prowadzi do odrzucania modeli akceptowalnych (zob. Bollen 1989). Zamiast niego rekomendowane są dwa inne mierniki — a mianowicie RMSA (*root mean square error of approximation*, który informuje o tym, jak źle dopasowany jest model, dlatego też im wielkości RMSA bliższe są 0, tym lepiej, świadczy to bowiem o „prawdziwości” modelu), oraz AGFI (*adjusted goodness-of-fit*), czyli GFI skorygowany przez liczbę stopni swobody. Wartości AGFI, które zawierają się w przedziale od 0 do 1, mają podobną interpretację jak współczynnik determinacji. Należy przyznać, że również wartości RMSA wskazują na stosunkowo słabe dopasowanie modeli dotyczących „polegania na sobie” i opcji na *welfare state*. Natomiast są one do przyjęcia, jeżeli odwoływać się do wartości AGFI, które kształtują się powyżej poziomu 0,9, co zwykle się uznawać za granicę trafnego pomiaru.

Jaki jest zatem wpływ rozpatrywanego przez nas zjawiska na wskaźniki postaw? Systematyczna różnica między odpowiadającymi sobie parametrami uzyskanymi dla pierwszego i drugiego modelu byłaby przekonującym dowodem, że brak jednoznacznej opinii (która daje o sobie znać w kategorii „trudno powiedzieć”) jest znaczącym elementem skłonności do polegania na sobie, tolerancji czy liberalizmu. Jednak tak nie jest — z porównania wyników uzyskanych dla obydwu modeli można wysnuć dwa wnioski. Po pierwsze, wartości ładunków czynnikowych i współczynników R^2 dla pierwszego i drugiego modelu na ogół nie odbiegają od siebie w znaczącym stopniu. Po drugie zaś, hierarchia tych parametrów, a więc to, w jakim stopniu poszczególne wskaźniki identyfikują rozpatrywane postawy, jest dla obydwu modeli zbliżona. Tylko w przypadku „skłonności do polegania na sobie” wartości parametrów dla obydwu modeli różnią się, nie jest to jednak systematyczna różnica, która znamionowałaby lepsze dopasowanie do danych.

Można to było postawić postulując się precyzyjnym kryterium wyników statystycznego testu. Posłużyłem się jednym ze schematów analizy, który zaproponowali Jaccard i Wan (1996). Polega on na porównaniu parametrów charakteryzujących stopień dopasowania dwóch kolejnych modeli do danych. W pierwszym z nich testowana jest hipoteza zakładająca występowanie identycznych zależności w modelu uwzględniającym kategorię „trudno powiedzieć” i w modelu bez tej kategorii; natomiast drugi, bardziej realistyczny model zakłada, że równość ta nie istnieje. Mówiąc jeszcze inaczej, w pierwszym przypadku przyjmuje się założenie o równości ładunków czynnikowych i R^2 dla zmiennych z „kategoriami trudno powiedzieć” i tych samych zmiennych bez tych kategorii, natomiast w drugim przypadku założenia tego się nie przyjmuje.

Wskaźnikiem występowania wpływu kategorii „trudno powiedzieć” byłaby znacząca różnica między wartościami chi-kwadrat dla pierwszego i drugiego modelu. Okazało się, że dla wszystkich czterech bloków pytań różnicy takiej nie było, co pozwala na odrzucenie hipotezy mówiącej o wpływie kategorii „trudno powiedzieć” na trafność wskaźników: uwzględnienie tej kategorii jest faktem nie

mającym znaczenia z punktu widzenia trafności. Jest to pierwsza część odpowiedzi na pytanie postawione we wstępie; przejdźmy do drugiej kwestii, która dotyczy wpływu kategorii „trudno powiedzieć” na merytoryczną treść wniosków.

WPŁYW KATEGORII „TRUDNO POWIEDZIEĆ” NA ANALIZOWANE ZALEŻNOŚCI

Analityczną użyteczność narzędzi poznaje się po ich funkcjonowaniu w praktyce. Dyrektywę tę warto zastosować, stąd też sformułowany przed chwilą mocny wniosek o indyferencji skal postaw, dotyczący odpowiedzi „nie wiem” czy „nie mam zdania”, poddamy jeszcze jednemu testowi, który można nazwać testem na siłę merytorycznych zależności.

Przetestujemy dwie hipotezy. Pierwsza z nich dotyczy skłonności do polegania na sobie i deklarowanego poparcia dla wolnokonkurencyjnego modelu gospodarki rynkowej. Zakładamy, że postawy te są ze sobą związane — co brzmi realistycznie — i że brak jednoznacznych deklaracji respondentów w obydwu kwestiach może być ważnym komponentem tych postaw. Jeżeli tak, to sposób potraktowania kategorii „trudno powiedzieć” na etapie analiz powinien wywierać wpływ na siłę tych zależności. Realistyczna wydaje się również druga hipoteza — że tolerancja w sprawach obyczajowych współwystępuje z poparciem dla pracy zawodowej kobiet, za którym stoi pozytywny stosunek do egalitaryzacji płci. Również i w tym przypadku chcemy sprawdzić, czy kategoria „trudno powiedzieć” rzuca tu na merytoryczną trafność wniosków.

Tabela 19.

Związek między akceptacją aktywności zawodowej kobiet a tolerancją obyczajową w przypadku nieuwzględnienia, lub uwzględnienia kategorii „trudno powiedzieć”. Ładunki czynnikowe, współczynniki R^2 i wskaźniki dopasowania modeli do danych

Zmienne	Bez „trudno powiedzieć”		Z uwzględnieniem „trudno powiedzieć”	
	Ładunki czynnikowe	R^2	Ładunki czynnikowe	R^2
Siła związku między akceptacją pracy zawodowej kobiet a tolerancją obyczajową	0,46		0,47	
Dla żony ważniejsze powinno być zapewnienie mężowi warunków sprzyjających jego sukcesom zawodowym, niż to, aby mieć własne sukcesy zawodowe	0,45	0,20	0,48	0,30
Jest ze szkodą dla małego dziecka, gdy jego matka pracuje zawodowo	0,59	0,34	0,63	0,39
Jest znacznie lepiej dla rodziny, gdy mężczyzna zarabia pieniądze, a kobieta troszczy się o dom i dzieci	0,85	0,72	0,89	0,79
Kobieta i mężczyzna mają stosunki seksualne przed ślubem	0,74	0,55	0,80	0,64
Stosunki seksualne osoby w stanie małżeńskim z kimś innym niż jego żona lub jej mąż	0,61	0,37	0,63	0,39

Zmienne	Bez „trudno powiedzieć”		Z uwzględnieniem „trudno powiedzieć”	
	Ładunki czynnikowe	R ²	Ładunki czynnikowe	R ²
Stosunki seksualne między dwiema dorosłymi osobami tej samej płci	0,58	0,33	0,59	0,34
Wybrane wskaźniki dopasowania modelu				
Chi-kwadrat/stopnie swobody	45,7/8		29,3/8	
AGFI	0,99		0,99	
RMSA	0,06		0,04	

Tabela 20.

Związek między chęcią polegania na sobie a dezaprobatą dla *welfare state* w przypadku nieuwzględnienia, lub uwzględnienia kategorii „trudno powiedzieć”. Ładunki czynnikowe, współczynniki R² i wskaźniki dopasowania modeli do danych

Zmienne	Bez „trudno powiedzieć”		Z uwzględnieniem „trudno powiedzieć”	
	Ładunki czynnikowe	R ²	Ładunki czynnikowe	R ²
Siła związku między chęcią polegania na sobie a dezaprobatą <i>welfare state</i>	0,44		0,46	
Mam niewielki wpływ na to, co mi się wydarza	0,67	0,44	0,67	0,45
Jestem zdania, że co ma mi się przydarzyć, to i tak się przydarzy	0,86	0,74	0,87	0,75
Jeżeli spotykają mnie niepowodzenia, to dzieje się to na ogół bez mojej winy	0,87	0,76	0,87	0,76
Większość moich kłopotów to na ogół sprawa pecha lub okoliczności	0,81	0,71	0,84	0,71
Różnice dochodów w Polsce są zbyt duże	0,57	0,33	0,58	0,34
Obowiązkiem rządu winno być zmniejszenie różnic pomiędzy wysokimi i niskimi dochodami	0,58	0,34	0,58	0,34
Rząd powinien zapewnić pracę każdemu, kto chce pracować	0,63	0,39	0,64	0,40
Rząd powinien zapewnić każdemu podstawowe minimum dochodowe	0,64	0,41	0,64	0,41
Wybrane wskaźniki dopasowania modelu				
Chi-kwadrat/stopnie swobody	213/19		222/19	
AGFI	0,97		0,99	
RMSA	0,08		0,08	

W tabelach 19 i 20 przedstawiono wyniki tych analiz. Najistotniejszych informacji dostarcza porównanie parametrów charakteryzujących zależności między

postawami, które uczyniliśmy przedmiotem hipotez. Porównujemy parametry używane dla dwóch modeli — w pierwszym z nich kategoria „trudno powiedzieć” została usunięta z analiz, natomiast w drugim modelu, kategorie te uwzględniono². Wartość parametru, zamieszczonego w pierwszym wierszu tabeli 19, można traktować jako współczynnik korelacji między skłonnością do tolerancji obyczajowej a stopniem poparcia dla pracy zawodowej kobiet — ujmowanymi w wielowymiarowej postaci. Analogicznie, parametry przedstawione w tabeli 20 charakteryzują siłę związku między orientacjami indywidualistycznymi a poparciem dla liberalnej polityki, zdefiniowanymi w wielowymiarowej postaci. Poniżej podane zostały wartości ładunków czynnikowych i współczynników R^2 , których wielkość informuje o trafności i rzetelności zmiennych składowych definiujących odpowiadające im postawy. Natomiast w dolnej części tabeli 19 i 20 zamieszczono wskaźniki dopasowania modeli do danych. W tym punkcie nie można mieć większych zastrzeżeń — wartości RMSA i AGFI uzyskane dla poszczególnych modeli są do zaakceptowania.

Można rzec, że wyniki testu nie pozostawiają niedomówień. Jeżeli chodzi o zależność między deklarowanym indywidualizmem a stopniem akceptacji dla gospodarki wolnorynkowej, to z odpowiedziami typu „nie wiem” kształtowała się ona na poziomie 0,46. Wyeliminowanie tych kategorii z analiz w zasadzie nic nie zmienia, zależność ta maleje do 0,44. Co zaś się tyczy stosunku do tolerancji obyczajowej i aktywizacji zawodowej kobiet, to korelacja zmniejsza się z poziomu 0,47 do 0,46 — z punktu widzenia statystycznej istotności również i w tym przypadku nie jest to znacząca różnica.

KONKLUZJE

Na podstawie przedstawionych powyżej ustaleń należałoby sformułować podstawową konkluzję: problematyka kategorii „trudno powiedzieć” jest z gatunku tych, dla których nie istnieją uniwersalne reguły. Główna decyzja, podejmowana przy operacjonalizacji empirycznych wskaźników, dotyczy uwzględnienia tej kategorii, lub nie, na etapie analiz; a jeżeli tak, to gdzie ją usytuować na kontinuum postaw? Zajmowaliśmy się tu wyłącznie tym pierwszym problemem, na przykładach postaw analizowanych już wcześniej przez wielu autorów. Okazuje się, że pominięcie „trudno powiedzieć” w przypadku zmiennych identyfikujących chęć polegania na sobie, tolerancję wobec drażliwych zachowań, akceptację dla aktywizacji zawodowej kobiet i poparcie dla polityki socjalnej typu *welfare state*, nie wpływa na merytoryczną treść wniosków. Nieuwzględnienie tych kategorii nie rzutuje w znaczącym stopniu na trafność i rzetelność skal, ani też nie modyfikuje siły zależności między zmiennymi. Rzecz jasna, wynik ten nie pretenduje do miana

² Zastosowałem identyczny schemat jak przy testowaniu trafności wskaźników. W przypadku „skłonności do polegania na sobie”, „akceptacji dla pracy zawodowej kobiet” i „poparcia *welfare state*”, kategorie „trudno powiedzieć/nie wiem” wstawiono do środka skal mierzących te postawy, przypisując im wartość 3. Natomiast w przypadku skal identyfikujących stopień „tolerancji obyczajowej”, kategorię „nie wiem” usytuowano między odpowiedziami „nie ma w tym nic złego” i „tylko czasem niewłaściwe”, przypisując im wartość 4.

uniwersalności, a wprost przeciwnie: sądzę, iż wykazuje on, że w każdym konkretnym przypadku najbardziej racjonalnym rozwiązaniem jest podejmowanie decyzji na nowo. W niczym nie zmienia podstawowej dyrektywy, że podjęcie ostatecznej decyzji w zakresie operacjonalizacji zmiennych powinno być poprzedzone teoretycznym namysłem i postawieniem hipotez.

LITERATURA

- Bollen, Kenneth. 1989. *Structural Equations with Latent Variables*. New York: Wiley.
- Converse, J. i S. Presser. 1986. *Survey Questions. Handcrafting the Standardized Questionnaire*. Beverly Hills: Sage.
- Domański, Henryk. 2001. *Chęć polegania na sobie. Zmiany w latach 1984–1999*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN. Nieopublikowany maszynopis.
- Gremy, J.P. 1995. *Wpływ sposobu formułowania pytań kwestionariusza na uzyskane odpowiedzi*. „Ask. Społeczeństwo, Badania, Metody” nr 2: 7–20.
- Jaccard, James i Choi K. Wan. 1996. *LISREL Approaches to Interaction Effects in Multiple Regression*. London: Sage Publications.
- Jacquot, H. 1988. *Qui? Que? Comment? Où va la pratique des sondages?* Paris: Eyrolles.
- Rotter, J.B., M. Seema i S. Kiverant. 1962. *Internal versus external control of reinforcements: a major variable in behaviour theory*, s. 473–516. W: N.F. Washburn (red.), *Decisions, Values and Groups*. Vol. 2. Oxford: Pergamon Press.
- Sudman, S. i N.M. Bradburn. 1985. *Asking Questions. A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Titkow, Anna. 1997. *Poczucie kontroli nad zdarzeniami*. W: H. Domański i A. Rychard (red.), *Elementy nowego ładu*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 282–303.

EFFECT OF ANSWERS “DO NOT KNOW” ON RESULTS OF ANALYSES

This analysis attempts to determine some important question concerning answers 'do not know' in survey research. We ask whether taking them into account in constructing variables affects results of analyses. Several decades of methodological studies on this question did not provide unambiguous conclusions. Here, we refer to the Polish data which come from the national random sample carried out in 1998. Our research question is as follows: does elimination of 'do not know's' answers in operationalization of some important variables bring significantly different results as compared with case when such categories are included. We check this with respect to selected, extensively used, scales measuring attitudes, such as self-reliance, support for the welfare state, tolerance for some extravagant behaviours (like homo-sexualism) and support for occupational activity of women. It shows that taking into account categories 'do not know' — in construction of scales pertaining to these attitudes — does not significantly affect validity and reliability of substantive results.